

Viticultura i enologia a les *Dionisiaques* de Nonnos de Panòpolis

Antoni Gonzàlez Senmartí
Universitat Rovira i Virgili

ABSTRACT

This paper is dedicated to Mr. Carles Miralles Solà, Ph.D., professor of Greek Philology at the University of Barcelona for almost fifty years, who died prematurely when he was in full academic and poetic activity. The purpose of this work is to analyse the mythological origin of viticulture and oenology, as well as their main elements and processes, from a careful reading of the books X (verses 175-430), XI and XII of the *Dionysiaca* of Nonnus of Panopolis. The main core of this books is the tale of Dionysos and Ampelos, which is followed by a second narration detailing the various types of vineyards and grapes and the main tasks performed during the vintage and the subsequent winemaking process. Lastly, the origin of various terms related to the vineyard, wine and its effects, such as ‘bunch of grapes’, ‘grape’, ‘wine jar’ or ‘drunkenness’ is examined.

KEYWORDS: Classical mythology, Greek poetry of the Imperial Period, Nonnus of Panopolis, dionysism

ὄν οἱ θεοὶ φιλοῦσιν ἀποθνήσκει νέος.
‘Qui els déus estimen, mor jove’.
Menandre, *Δις ἐξαπατῶν*

Fragmenta aliunde nota, 4 (111 K-T, 125 K)

0. PRÒLEG

En primer lloc voldria agrair als membres del Comitè organitzador de les *Jornades Internacionals sobre el Món Clàssic* en honor de Carles Miralles que m’hagin invitat a participar-hi i poder testimoniar d’aquesta manera l’afecte per al qui, sense haver-ho estat a les aules, fou mestre i, sobretot, amic durant molts anys. Qualsevol paraula d’encomi, aquí i ara, sobre la seva acti-

vitat docent, investigadora i poètica al llarg de gairebé cinquanta anys a la Universitat de Barcelona no faria justícia a la ingent obra científica i literària que ens ha llegat: *res, non uerba*. Però no puc deixar de recordar la seva activitat com a vicerector d'Afers Acadèmics durant quatre anys i escaig, en els quals sovintejaren les nostres trobades, tant a la Comissió de contractació, que ell presidia i jo n'era membre designat per la Junta de Govern, com a les nombroses i maratonianes sessions de la Comissió del Claustre i del mateix Claustre Constituent, en què, al llarg de vuit mesos, debatérem els primers estatuts de la Universitat de Barcelona després de tants anys de foscor i repressió en què havia estat immers el nostre país. En tot aquest procés i en les posteriors negociacions amb la Generalitat de Catalunya per aconseguir-ne l'aprovació, en Carles Miralles hi assumí un paper rellevant que no tingué la continuïtat que hom podia esperar. Aquesta fou la seva única participació en el govern de la Universitat de Barcelona, encapçalat aleshores per Antoni Badia i Margarit, ja que la passió per la literatura grega i la poesia, difícilment compatible amb les responsabilitats de la gestió acadèmica, acabà imposant-se. Foren anys durs, de plena dedicació al procés de renovació de la nostra universitat, que l'impediren dedicar-se a l'activitat docent i investigadora amb la intensitat que hauria volgut, la qual cosa li provocava neguit i desassossec interns. D'altra banda, aquests quatre anys de contínua i estreta col·laboració en el govern de la Universitat de Barcelona contribuïren a enfortir encara més la nostra amistat i afecte mutu, tot un regal impagable per a mi.

Potser més d'un es preguntí el motiu d'aquesta contribució meva en aquestes jornades internacionals en record del seu prestigiós mestratge quan es compleixen tres anys de la seva mort prematura, ja que no em consta que Nonnos de Panòpolis fos un dels seus temes d'estudi. D'una banda, em venen a la memòria imatges múltiples d'en Carles amb una copa de vi de l'Empordà o d'altres denominacions d'origen de Catalunya a la mà, veritables imatges simposíaques en què, a la manera dels diàlegs socràtics, debatíem sobre qualsevol tema sota el seu inqüestionable mestratge. Les *Dionisiaques* són el poema més extens en llengua grega dedicat al vi, identificat amb el déu Dionís, el qual, des de les regions transcaucàsiques ocupades actualment per les repúbliques d'Armènia i Geòrgia, les quals rivalitzen en l'autenticació dels testimonis més antics de la producció de vi,¹ en difongué el consum per la Medi-

1. A les afores d'Arení, a l'entrada del canyó de Gnishik, a Armènia, a la cova Arení 1, hi ha testimonis d'una de les bodegues més antigues del món, a la qual se li atribueix una antiguitat de més de 6.000 anys.

terrània oriental i per Grècia fins a esdevenir, juntament amb l'oli i el blat, un dels productes característics del Mare Nostrum, aquest mar bressol de les civilitzacions grega i llatina amb les quals s'identificava plenament en Carles Miralles.

D'altra banda, fa quaranta anys vaig realitzar la meva tesi doctoral sobre aquesta obra i d'ençà aleshores no havia tornat a interessar-m'hi. Ara, a les portes de la meva jubilació i, per tant, a la fi de la meva etapa acadèmica, he volgut reprendre el meu primer tema d'investigació i dedicar-m'hi, de bell nou, fent-me meu aquell recurs estilístic tan car a l'època arcaica grega de la composició anular o *Ringkomposition* o el tan nostrat refrany «Roda el món i torna al born».

1. CONTEXTUALITZACIÓ

Les *Dionisíaques* són un poema de 21.286 hexàmetres, distribuïts en quaranta-vuit cants, compost pel poeta Nonnos, originari del *nomós* egipci de Panòpolis, a la primera meitat del segle v d. de C.² A primera vista hom podria concloure que es tracta d'un encomi d'un déu Dionís guerrer i conqueridor, èmul d'Alexandre, que segueix les pautes retòriques de la Segona Sofística i, més concretament, de Menandre de Laodicea pel que fa al Βασιλικὸς λόγος —proemi, pàtria, llinatge, naixement, criança i educació, gestes en la guerra i en la pau, comparació amb d'altres personatges i epíleg—, però si hom l'analitza acuradament trobarà a l'entorn d'aquest esquema bàsic nombroses digressions sobre temes diversos —història universal, astrologia, mitologia— que poden donar, fins i tot, al lector una idea de confusió i gairebé caos estructural. Per defugir-ne i aconseguir una lectura comprensible del poema cal tenir en compte algunes premisses: Nonnos és un poeta erudit coneixedor de la literatura grega i llatina anterior i, molt especialment, de la literatura hel·lenística i grecoromana en totes les seves manifestacions; Nonnos ha volgut que el seu poema fos una síntesi de poema extens i de poemes breus representats pels nombrosos ἐπύλλια que s'insereixen en el cos central sense trencar la unitat de l'*épos*; Nonnos és un clar exponent del barroquisme d'època tardana que, lluny de ser innovador, culmina una evolució mètrica i estilística iniciades vuit segles abans amb Cal·límac, i el mateix Nonnos posa de manifest en el proemi que la seva intenció és com-

2. Cf. GONZÁLEZ SENMARTI 1980.

pondre un ποικίλον ὕμνον, un himne variat i multiforme,³ com ho és Proteu, el savi déu del mar.

Gennaro D'Ippolito⁴ fou el primer filòleg que aïllà dins les *Dionísiaques* fins a un total de setze ἐπύλλια que intentà agrupar per temes: παρθένοι φηγόδεμνοι o verges que defugen el tàlem; l'amant abandonada; *pueri dilecti superis*; l'hospitalitat; l'ἀσέβεια o la impietat castigada; la saga de Cadme; la còlera d'Hera, i Faetont. Dins el grup *pueri dilecti superis* inclou el d'Àmpel i Dionís, que ocupa part dels cants X i XII i el cant XI, amb un total de 1.068 hexàmetres. Cal remarcar que dins aquest ἐπύλλιον se n'insereix un altre, el de Càlam i Carp (XI, 369-481), que n'és una versió abreujada, de contingut similar, explicat per Eros amb una clara finalitat terapèutica: alliberar Dionís del dolor que el posseeix per la mort del seu estimat.

2. LA HISTÒRIA D'ÀMPEL I DIONÍS

La història del sàtir Àmpel i el déu Dionís és un exemple d'ἔρωσ παιδῶν, amb desenllaç amorós infeliç (ἄωρος), però amb resurrecció i metamorfosi final. El primer testimoni literari el trobem als *Fastos* d'Ovidi,⁵ però amb un final substancialment diferent, ja que en aquest cas Dionís situa Àmpel, l'amic perdut, entre els astres (καταστερισμός). Pel que fa al tema de l'ἔρωσ παιδῶν, freqüent a partir de la literatura alexandrina, basti recordar l'aventura amorosa entre Apol·lo i Jacint, desenvolupada ja per Euforió,⁶ i evocada fins a cinc vegades pel mateix Nonnos a la història que ens ocupa.⁷ Finalment, la mort prematura (ἄωρος) que impedeix gaudir dels plaers de l'himeneu és un motiu que es repeteix no solament en la literatura (en alguns casos com Càlam, Ciparís, Cissos, Jacint o Narcís lligats al món vegetal), sinó també en els epígrames funeraris.⁸

Així, doncs, no ha de sorprendre que l' ἐπύλλιον d'Àmpel i Dionís estigui constituït per una sèrie de llocs comuns: trobada casual d'ambdós joves en el bosc; bellesa captivadora de l'ἐρώμενος; enamorament apassionat de

3. Cf. KEYDELL 1959, I, 13-15, ἀλλὰ χοροῦ ψαύοντι Φάρω παρὰ γείτοني νήσῳ | στήσατέ μοι Πρωτῆα πολύτροπον, ὄφρα φανείη | ποικίλον εἶδος ἔχων, ὅτι ποικίλον ὕμνον ἀράσσω.

4. Cf. D'IPPOLITO 1964.

5. Cf. Ov. *Fast.* III, 407-414.

6. Cf. DE CUENCA 1976, 158-169.

7. Cf. D. X, 225; XI, 261, 330; XII, 157, 209.

8. Cf. DEL BARRIO 1992, 30; 177-193.

l'έραστής que s'interroga sobre l'origen de l'έρώμενος; sensacions oposades de joia i dolor de l'έραστής; súplica de l'έραστής al mateix Zeus que li concedeixi la gràcia de posseir el seu έρώμενος, que anteposa al mateix Olimp; jocs entre els enamorats, o amb participació de tercers, que no tenen altra finalitat que afavorir el contacte físic entre ambdós i complaure l'έρώμενος amb la victòria (νικήθη Διόνυσος έκούσιος),⁹ seguint els consells de Πρίαπ a l'elegia de Τίβυλ;¹⁰ paraules adreçades a l'έρώμενος per Άτη, en funcions d'Απάτη, instigades per Hera; mort de l'έρώμενος enfilat amb la banya d'un toro per insensat (άφρων), arrogant (γαῦρος) i temerari (θρασύς), en un veritable acte de ὕβρις; preparació del cadàver de l'έρώμενος, i manifestacions de dolor no contingut de l'έραστής per la mort prematura del seu έρώμενος compendiades en quatre hexàmetres a manera d'un epigrama funerari:

μοῦνος έγὼ νέον έσχον άώριον· ιμερόεις γάρ
 Άμπελος οὐ γάμον είδε βιοσσόον, οὐδ' επί παστῶ
 νυμφιδίην νέος οὔτος οὔτος έμην έξευξεν άπήνην,
 άλλα θανὼν λίπε πένθος άπενθήτω Διονύσω.¹¹

Soc jo l'únic que he tingut un noi que hagi mort abans d'hora. Car l'encisador Àmpel no conegué la unió vivificant, ni per al tàlem aquest jove enganxà el meu carro nupcial, sinó que amb la seva mort deixà dolor a Dionís que ignora el dolor.¹²

Finalment, hom no pot oblidar tampoc les freqüents *síncrisis* amb altres personatges com Jacint, Ganimedes o Pèlops.¹³

Abans de prosseguir la narració de la història dels dos enamorats, cal considerar alguns aspectes de les escenes suara relacionades. Els jocs són tres: lluita, cursa a peu i cursa de natació. A la primera i última només hi participen Àmpel i Dionís, mentre que a la segona Àmpel rivalitza amb els sàtirs Cissos i Leneu, animat pel mateix Lieu.¹⁴ El primer és esmentat per Pausànias com a epiclesi del deu Dionís honorat al dem àtic d'Acarnes, ja que fou allí on apa-

9. Cf. KEYDELL 1959, X, 375.

10. Cf. Tib. I, 4, 51-56.

11. Cf. KEYDELL 1959, XI, 276-279.

12. Les traduccions incloses en el text han estat fetes expressament per a la present comunicació pel mateix autor i són les primeres en català de les *Dionisíiques* de Nonnos.

13. Cf. *D.* XII, 156 i ss. i XII, 207 i ss. pel que fa a Jacint; X, 314 i ss. i XI, 289 i ss. pel que fa a Ganimedes, i XI, 271 i ss. pel que fa a Pèlops.

14. Cf. *D.* X, 385-430.

regué l'heura per primera vegada,¹⁵ i el mateix Nonnos n'anuncia la metamorfosi en heura mitjançant la Tardor, filla de Cronos:

Κισσὸς ἀερσιπότης, ἐρόεις νέος, ἐς φυτὸν ἔρπων
ἔσται κισσὸς ἔλιξ καὶ ἐν ἔρνεσιν· [...]¹⁶

Cissos, el que s'enlaira, jove amable, es transformarà en planta i esdevindrà l'heura que s'enrosca també a les branques.

La metamorfosi de Cissos s'acomplirà juntament amb la d'Àmpel:

καὶ νέον ἔπλετο θάμβος, ἐπεὶ τότε κοῦρος ἀθύρων,
εἰς φυτὸν ὑψιπέτηλον ἐὸν πόδα λοξὸν ἐλίσσω,
Κισσὸς ἀερσιπότητος ἐὴν δενδρώσατο μορφήν,
καὶ πέλεν ἀγκύλον ἔρνος ἐπάνυμον, ἀρτιφυῆ δὲ
ὄρχατον ἡμερίδων σκολιῶ μιτρώσατο δεσμῶ.¹⁷

Hi hagué una nova sorpresa. Ja que aleshores un jove que jugava a enrosca el seu inclinat peu en un arbre d'elevada capçada, Cissos, el que s'enlaira, canvià la seva forma en vegetal, donà el nom a una planta enfiladissa i el planter recent nascut de vinyes cenyí amb els seus tortuosos lligams.

Serà així com l'heura esdevindrà companya de la vinya i ambdues s'entortolligaran als arbres que se'ls inclinaran com si fossin suplicants. Quant a Leneu, només està documentat a les *Dionísiaques* i, malgrat que Nonnos li atribueixi a XIV, 99 la condició de fill de Silè, sembla ser una personificació a partir del substantiu ληνός que significa qualsevol objecte que tingui forma de recipient: abeurador, sarcòfag, trull o cup. Als versos XII, 331-336 el mateix Dionís excava a la roca una cavitat en forma de cup per contenir el vi:

καὶ σκοπέλους ἐλάχνηε, πεδοσκαφέος δὲ σιδήρου
θηγαλέη γλωχίνι μυχὸν κοιλήνατο πέτρης·
λειήνας δὲ μέτωπα βαθυνομένων κενεώνων
τάφρον ἐυσταφύλοιο τύπον ποιήσατο ληνοῦ
βότρυας ἀμῶων νεοθηλέας ὀξέι θύρσω,
τεύχων ὀπιγόνιοιο τύπον γαμψώνυχος ἄρπης.¹⁸

15. Cf. Paus. I, 31, 6.

16. Cf. KEYDELL 1959, XII, 97-98.

17. Cf. KEYDELL 1959, XII, 188-192.

18. Cf. KEYDELL 1959, XII, 331-336.

Excavà una roca i amb la punta afilada del ferri pic buidà l'interior de la pedra; polí els costats de la profunda cavitat i feu una fossa en forma de cup per al raïm; i segà els raïms tot just florits amb el seu afilat tirs, afaïçonant la falç de corbada urpa que naixeria més tard.

Aquest tipus de cup era utilitzat a l'antiguitat¹⁹ i, a casa nostra, en tenim testimonis d'època medieval que utilitzaven els monjos de l'orde dels hospitalers per fer vi, al terme de Talarn, els quals van ser trobats i reutilitzats no fa massa anys per Raül Bobet al celler Castell d'Encús. Endemés, segons Daria Gigli el vi guardat al cup en forma de tomba excavada a la roca simbolitzaria la renaixença de Dionís-Zagreu després del *sparagmós* sofert a mans dels Titans per ordre d'Hera.²⁰

En el fatal encontre entre el toro i Àmpel hi ha una comparació de caràcter profètic que cal remarcar. El toro, entre bufecs, arrosa amb l'aigua beguda a la font la cara del noi que es metamorfosarà en vinya, de la mateixa manera que els bous, fent voltar la sinya, faran córrer l'aigua per les séquies irrigant les vinyes.²¹ Aquesta tècnica utilitzada de forma habitual per regar les vinyes a l'Egipte grecoromà, segons ens n'informen papirs documentals,²² havia de ser coneguda, de primera mà, pel nostre poeta que en deixa constància a la seva obra, una tècnica de la qual encara hi ha testimonis als nostres camps llevantins.

La preparació del cadàver d'Àmpel per Dionís conté algunes referències significatives pel que fa a la seva futura metamorfosi en vinya i a la identificació del déu amb el vi. De bell antuvi, el vesteix amb els seus atributs com si fos ell mateix: una pell de cervatell sobre les espatlles i el pit, uns coturns als peus, el tirs a la mà i el seu propi mantell porpra per damunt. A continuació escampa al dessobre del seu cos roses i lliris i li penja dels cabells efímeres anemones. Tot seguit posa sobre el difunt un floc dels seus propis cabells com a testimoniatge darrer del seu amor. Finalment, vessa sobre les ferides encara obertes l'ambrosia de la seva mare Rea, de forma que, en metamorfosar-se, en transferirà l'aroma al seu fruit.²³ L'alteració de l'ordre lògic pel que fa al vessament de l'ambrosia s'ha d'interpretar com una llicència poètica per remarcar-ne el caràcter simbòlic. Tanquen el passatge diverses al·lusions a l'aparen-

19. Cf. VIAN 1995, 206. Nota a 104, vv. 328-336.

20. Cf. GIGLI 2003, 856. Comentari als vv. 331-336.

21. Cf. *D.* XI, 164-166.

22. Cf. OLESON 1984, 134-136. Pel que fa a la *sakia* cf. *ibid.*, fig. 3 i 4; 11-12; 180; 215-217 i 370-385. Cf. *etiam* SCHOMBERG 2008, 121 i 126.

23. Cf. *D.* XI, 241-243.

ça d'Àmpel que, malgrat estar mort, manté intactes els trets que l'adornaren en vida com si tan sols d'una situació transitòria es tractés abans de la resurrecció definitiva: la pal·lidesa encara no s'ha apoderat del seu rosaci cos; els rinxols se li mouen agitats per la brisa; la bellesa no l'ha abandonat, i les paraules sembla que han de fluir dels seus llavis closos.

A les manifestacions de dolor de Dionís i a la imprecació adreçada al pare Zeus, Eros, sota l'aparença d'un Silè, hi respon, primerament, amb sentències d'un vell savi experimentat «Car el remei d'un vell amor és sempre un nou amor»²⁴ o «El desig pot esvanir el desig»,²⁵ que es poden resumir en la dita popular «un clau treu un altre clau», testimoniada ja a Ciceró,²⁶ i, a continuació, amb una antiga llegenda «Escolta, perquè et contaré una llegenda d'homes nascuts fa molts anys»,²⁷ que no és altra que la de Càlam i Carp.

Com ja he indicat abans, es tracta d'una història similar a la d'Àmpel i Dionís, però restringida a 112 hexàmetres. L'únic testimoni anterior es troba a Servi, en el comentari al mot *calamis* del vers 48 de les *Bucòliques* de Virgili.²⁸ Ambdues versions coincideixen substancialment en l'argument i en el desenllaç. El formós Càlam, fill del riu Meandre, s'enamora del bell Carp amb qui rivalitza en la cursa a peu i en la cursa de natació. Aquest gust reiterat per les escenes aquàtiques pot explicar-se a partir dels *hidromims* que es representaven al segle IV i V d. de C., els quals justificaven els nus femenins prohibits en els mims.²⁹ Dissortadament un cop de vent, aquest vent envejós que també truncà la vida de Jacint, provoca que Carp s'ofegui i Càlam decideix reunir-se amb el seu estimat llançant-se a les aigües homicides del seu pare, no sense haver-li ofert també un floc dels seus propis cabells i haver demanat a les Nàiades que gravin en la tomba comuna un epigrama fúnebre que recordi el seu amor extingit pel mortal líquid:

Καρπού και Καλάμοιο πέλω τάφος, οὐς πάρος ἄμφω
ἀλλήλους ποθέοντας ἀμείλιχον ἔκτανεν ὕδωρ.³⁰

24. Cf. KEYDELL 1959, XI, 358-359 ...], Παλαιότερο γὰρ αἰεὶ ἢ φάρμακόν ἐστιν ἔρωτος ἔρωτος νέος; [...].

25. Cf. KEYDELL 1959, XI, 362 ...], πόθος πόθον οἶδε μαραίνειν.

26. Cf. Cic. *Tusc.* 4, 75, 1-2, *etiam novo quidam amore veterem amorem tamquam clavo clavum eiciendum putant.*

27. Cf. KEYDELL 1959, XI, 369, κλῶθι, παλαιγενέων μερόπων ἵνα μῦθον ἐνίψω.

28. Cf. Serv. *In Vergilii Bucolicon Librum*, 5, 48.

29. Cf. D'IPPOLITO 1962, 1-2.

30. Cf. *D.* XI, 476-477.

Soc la tomba de Carp i Càlam, els que en altre temps es desitjaren mútuament, però ambdós occí una despietada ona.

En una i altra versió ambdós sobreviuran metamorfosats, l'un en canya i l'altre en fruit:

καὶ Κάλαιμος καλάμοισιν ἐπόνυμον ὄπασε μορφῆν
ἰσοφυῆ, καὶ Καρπὸς ἀέξετο καρπὸς ἀρούρης.³¹

Càlam donà a les canyes el mateix aspecte i nom seus, i Carp esdevingué el fruit de la terra.

*quem miseratione Iuppiter ductus in harundinales calamos verti iussit, qui semper circa oras fluminum nasci solent, Carpon vero in fructus rerum omnium vertit, ut semper renascetur.*³²

Júpiter, mogut per la commiseració, ordenà que aquest es transformés en les canyes de les jonqueres, que solen néixer sempre a l'entorn dels riberals dels rius, en canvi convertí Carp en els fruits de totes les plantes, a fi que renaixés en tot moment.

Canya i fruit esdevindran companys inseparables de la vinya: la primera, com a aspre o perxell per sostenir-la i el segon com a producte seu, el suc del qual portarà la felicitat als mortals. Aquest destí de la canya no se li escapa al mateix Nonnos, familiaritzat amb el seu ús a Egipte, que la qualifica de ἡμερίδων στήριγμα.³³

Malgrat les paraules consoladores d'Eros, Dionís no cessa en el dolor que domina el seu ànim i el poeta, en lloc de donar-hi una resposta immediata, la retarda mitjançant la inserció d'una ècfrasi sobre les quatre Estacions, que Scheindler considerà una addició posterior a partir de la complementarietat de l'hemístiqui anterior a la dièresi bucòlica del vers XI, 485 amb el posterior del vers XII, 117.³⁴ En qualsevol cas cal reconèixer que hi ha una ruptura brusca en l'exposició motivada per aquesta descripció de 153 versos, que s'inicia amb les Hores, filles de Licabant, representades aquí per les qua-

31. Cf. *D.* XI, 480-481.

32. Cf. *Serv. loc. cit.*

33. Cf. KEYDELL 1959, XII, 101.

34. Cf. SCHEINDLER 1880, 35-37.

tre estacions de l'any, les quals s'adrecen al palau d'Hèlios per consultar les taules d'Harmonia, i que acaba amb l'oracle de quatre versos que desvela l'atribució de les vinyes a Dionís, previ anunci que «Àmpel es transformarà en planta i donarà el seu nom al fruit de la vinya»:³⁵

Φοίβω Ζεὺς ἐπένευσεν ἔχειν μαντώδεα δάφνην,
καὶ ῥόδα φοινίσσοντα ῥοδόχροϊ Κυπρογενεΐη,
γλαυκὸν Ἀθηναίη γλαυκώπιδι θαλλὸν ἐλαίης,
καὶ στάχνας Δήμητρι, καὶ ἡμερίδας Διονύσῳ.³⁶

A Febos Zeus concedí posseir el llorer màntic; les roses vermelles, a la Ciprogena de pell rosàcia; a Atena d'ulls glaucs, el verd brancó d'olivera; les espigues, a Demèter, i les vinyes, a Dionís.

Finalitzada la digressió, ens trobem, de bell nou, Dionís lamentant-se per la pèrdua del seu ἐρώμενος, acompanyat en el plany pels rius que detenen el curs de les aigües, els pins que murmuregen i l'olivera que escampa per terra les seves fulles. Finalment Àtropos, una de les tres Moires, li anuncia que Àmpel és viu, que no creuarà l'Aqueront, i que el transformarà en reconfortant beguda que serà el dolç nèctar dels mortals. I el miracle es compleix:

καὶ γὰρ ἀναΐζας ἐρόεις νέκυς ὡς ὄφιν ἔρπων
ἼΑμπελος αὐτοτέλεστος ἔην ἠλλάξατο μορφήν,
καὶ πέλε νήδυμον ἄνθος· ἀμειβομένοιο δὲ νεκροῦ
γαστήρ θάμνος ἔην περιμήκετος, ἄκρα δὲ χειρῶν
ἀκρεμόνες βλάστησαν, ἐνερρίζωντο δὲ ταρσοί,
βόστρυχα βότρυες ἦσαν, ἐμορφώθη δὲ καὶ αὐτὴ
νεβρίς ἀεξομένης πολυδαίδαλον ἄνθος ὀπώρης,
ἀμπελόεις δὲ κόρυμβος ἔην δολιχόσκιος ἀρχήν,
ἰσοφυῆς δ' ἀγκῶνι τιταίνετο καμπύλος ὄρηξ
οἰδαίνων σταφυλῆσιν, ἀμειβομένου δὲ καρήνου
γναμπτῆς κυρτὰ κόρυμβα τύπον μιμεῖτο κεραΐης.
κεῖθι φυτῶν στίχες ἦσαν ἀπίρονες· αὐτοτελής δὲ
ὄρχατος ἀμπελόεις χλοερούς ὄρηκας ἐλίσσω
οἴνοπι γείτονα δένδρα νέφ' μιτρώσατο καρπῶ.³⁷

35. Cf. KEYDELL 1959, XII, 101-102 ...], καὶ εἰς φυτὸν εἶδος ἀμείμας ἢ ἼΑμπελος ἀμπελόεντι χαρίζεται οὕνομα καρπῶ.

36. Cf. KEYDELL 1959, XII, 110-113.

37. Cf. KEYDELL 1959, XII, 174-187.

Es dreçà l'estimat cadàver, zigzaguejant com una serp, i Àmpel canvià espontàniament la seva pròpia forma i esdevingué una planta encantadora. A mesura que el mort es transformava, el ventre esdevenia un cep molt allargat, sarments brotaven de les extremitats de les mans, els peus arrelaven, els rinxols dels cabells mudaven en raïms, la pròpia pell del cervatell prengué la forma de la flor clapejada del fruit que s'engrosseix, el seu coll d'ombra allargada es tornà un raïmós corimbe, a la manera del seu colze el colzat sarment es corbava en bombar-se pel pes dels raïms, i del cap metamorfosat els bossuts raïms imitaven la forma del vinclat banyam. Allí les fileres de plantes eren innombrables. Un clos de vinyes, entortolligant espontàniament les verdes redortes, cenyí els arbres veïns amb el nou fruit d'aspecte vinós.

Dionís, ufanós, coronat amb els pàmpols embriagadors, recull tot seguit el fruit ja madur i, sense cap altre concurs, el prem amb les seves mans i n'obté la dolça beguda que, servint-se d'una banya de bou, tasta amb els llavis juntament amb el raïm. El déu ha inventat per als mortals el vi, nèctar i ambrosia divines, al mateix temps que els ofereix un fruit nodridor. Ni el llorer ni el jacint d'Apol·lo són menjables ni l'espiga de Demèter dona cap beguda. Cap altre fruit ni cap altra flor poden rivalitzar amb el fill de Bacus, en l'aroma del qual conflueixen la de totes les flors. Però en beure Dionís el dolç vi, Àmpel penetra en el seu interior i es produeix una veritable comunió entre ambdós de forma que Dionís esdevé també vi i qui en beu s'uneix místicament amb el déu. Dionís no ofereix només beguda i menjar als mortals, sinó que ell mateix és la beguda i el menjar. Hom no pot sostreure's a la temptació de comparar aquest passatge amb un altre del mateix Nonnos a la *Paràfrasi de l'Evangelí de Sant Joan*.³⁸ El vi no té parangó ni amb l'oli ni amb el blat, ja que ni l'un ni l'altre dissipen les preocupacions dels homes. El vi es dolç (γλυκός, γλυκερός) i agradable (ήδύς), té encant (θέλξις) i proporciona plaer (τέρψις) i alegria (εὐφροσύνη). Sense vi les festes no serien plaents ni les danses podrien existir. El fruit de la vinya és remei (φάρμακον) dels mals, idea ja present a l'època

38. Cf. *D.* XII, 207-289, en especial els versos 250, ἔνδον ἐμῆς κραδίης ὄλον Ἄμπελον αὐτὸν ἀεῖρω ἰ 271, πᾶσιν ἐμοῖς μελέεσσιν ἐγὼ σέο πῶμα κεράσσω, en relació amb els versos VI, 164 -168 de la *Par. Em. Io.* (SCHEINDLER 1881), ζωῆς γὰρ πέλεν εἶδαρ ἐτήτυμον ἡμετέρη σάρξ, ἰ αἷμα δ' ἐμὸν νημερτὲς ἔφθ ποτόν· ὅς δέ κεν ἀνὴρ ἰ σαρκὸς ἐμῆς γεύσαιτο καὶ αἵματος εἰν ἐνὶ θεσμῶ, ἰ οὗτος ἀνὴρ ἐν ἐμοὶ μενέει, καὶ ὁμόζυγος αὐτῷ ἰ ἔσσομαι, ἔμπεδος οἶκος, ἀειρόμενος καὶ ἀείρων. Aquests versos parafrasegen l'*Evangelí de Sant Joan*, 6, 55-56: (55) ἡ γὰρ σὰρξ μου ἀληθῆς ἐστὶν βρῶσις, καὶ τὸ αἷμά μου ἀληθῆς ἐστὶν πόσις. (56) ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει κἀγὼ ἐν αὐτῷ.

arcaica grega,³⁹ però que en les *Dionisíiques* es porta a extrems reprovables, d'evident crueltat i de gust dubtós:

...] αἰνοπαθῆς δὲ
 εὐνέτιν ἠὲ θύγατρα βαλὼν ξυνήονι πότμῳ,
 ἢ τεκέων φθιμένων ἢ μητέρος ἢ γενετῆρος
 ἀνήρ πένθος ἔχων, ὅτε γεύσεται ἠδέος οἴνου,
 στυγνὸν ἀεξομένης ἀποσεύσεται ὄγκον ἀνίης⁴⁰

qui pateix terriblement perquè la seva esposa o la seva filla ha lliurat al destí comú, o l'home que per uns fills, una mare o un pare morts se sent afligit, quan begui el dolç vi s'alliberarà del pes odiós d'una aflicció creixent.

Nonnos clou la història amb un 'es va cantant' (ἀείδεται), com si es tractés d'una narració encara viva, que contraposa tot seguit a un altre relat més antic dels poetes (ὕμνοπóλων), substancialment més curt, ja que es limita a un centenar de versos, però amb trets més tècnics. Un cas similar es troba en la història de Béroe, en què s'encadenen dues versions diferents sobre la deessa patrona de la ciutat de Berit, recurs no aliè a un poeta erudit amant de la *variatio*.

3. UNA SEGONA VERSIÓ SOBRE L'ORIGEN DE LA VINYA I DEL VI

Aquesta segona versió atribueix el naixement del fruit de la vinya a l'icor olímpic caigut sobre la terra que, espontàniament, sense necessitat de cap conreu, fa créixer entre els matolls una planta silvestre (ἀγριάς) productora de vi. Tant aquesta versió d'una generació espontània com l'anterior d'una invenció per part de Dionís es troben recollides a Diodor de Sicília, que també fa referència a la vinya silvestre per oposició «a la treballada amb

39. Cf. Alc. fr. 346 (Lobel; Page 1968²), οἶνον γὰρ Σεμέλας καὶ Δίος νῖος λαθικάδεον ἢ ἀνθρώποισιν ἔδωκ'. Aquesta idea es repeteix manta vegada a l'inici del cant VII de les *Dionisíiques*, en el passatge en què Eó intercedeix a favor dels homes davant de Zeus que anuncia que, mitjançant el seu fill Dionís, els lliurarà el do del vi, semblant al nèctar, com a remei dels seus mals. Cf. VII, 13, ἀνδρομέης ἄμπανμα μεληδόνοσ, 55-56 ἀλλὰ πολυκμήτων μερόπων ἐπίληθον ἀνίης ἢ φάρμακον ἐρρίζωτο βιοσσόον, 63 ὄφρα τεῦ σκεδάσειε ποτῶ μελεδήματα κόσμου, 76-77 ἄλκαρ ἀνίης ἢ αὐτοχτύφ γλυκὺν οἶνον εὐκότα νέκταρι, i 87 νηπενθῆς Διόνυσος, ἀπενθέα βότρυν ἀέξων.

40. Cf. KEYDELL 1959, XII, 265-269.

les mans per l'experiència humana». ⁴¹ Tot seguit el poeta panopolità hi relaciona cinc diferents tipus de raïm —porpra, blanc, rosat, negre i argentat amb clapes negres—, ⁴² de forma anàloga a Plini —*purpureo colore, roseo, viridi, nigro*—. ⁴³

Especial interès tenen els versos dedicats al descobriment del vi a partir de la vinya silvestre. Hecateu de Milet i Pausànias l'atribueixen, amb petites variants, a una gossa i Servi a una cabra, ⁴⁴ mentre que Nonnos recorre a la serp, animal que sembla a la vinya i simbolitza la renaixença. Dionís resta atònit en veure una serp entretant amb el llavi superior tenyit pel suc purpuri del raïm que, enroscada a una vinya, havia extret amb les seves mandíbules. Tan aviat associa la imatge al raïm prenyat de vermellosa rosada, recorda els oracles profètics de la deessa Rea, no presents a les *Dionisíiques*, ⁴⁵ i emprèn, juntament amb els sàtirs, la verema i el premsatge.

Excava, tot seguit, un cup a la roca ⁴⁶ i amb el tirs, car no havia sorgit encara la falç, talla els raïms. L'acompanya un cor de sàtirs que es lliura a la verema sota les directrius del déu. S'hi descriuen a continuació quatre activitats —collita dels raïms, carregament de la portadora, desrapament i espuntament— ⁴⁷ que culminen amb el trepig que fa fluir el vermell suc cobert de blanca escuma, el qual és recollit en banyes de bou, precedent de les copes encara no existents. Nonnos aprofita l'avinentesa per afirmar que del mot que significa banya (κέρας) deriva el verb mesclar o vessar el vi (κεράννυμι), asserció lingüística completament errònia.

41. Cf. D.S. III, 62-63, *et praesertim* 62, 3-4.

42. Cf. D. XII, 304-313.

43. Cf. Plin. *Nat.* 14, 15.

44. Cf. Hecat. *FGrH* I, fr. 15 = Ath. II, 35b; Paus. X, 38,1; Serv. *In Vergilii Georgicon Libros*, 1, 8,28-32.

45. La deessa Rea és esmentada manta vegada al llarg de les *Dionisíiques*, on desenvolupa un paper decisiu en diversos moments, però sense que profereixi cap discurs, la qual cosa no deixa de sorprendre en un poema on els discursos ocupen un 36% del total de l'obra. El caràcter profètic de la deessa Rea, testimoni a Apollod. III, 12, 6, és reiterat a D. XIV, 291-294 i XXV, 361-362. Daria Gigli justifica l'absència dels oracles profètics de la deessa Rea per una simplificació de la font en què s'inspirà Nonnos per a aquest passatge, o a partir del vers 28 de les *Argonàutiques Òrfiques* o del frag. 284 de les *Teogonies Òrfiques* (BERNABÉ 2004). Cf. GIGLI 2003, 855-856. Comentari als vv. 328-330.

46. Cf. *supra* 384-385.

47. Respecte a aquesta darrera activitat hi ha diverses interpretacions pel que fa al text de Nonnos. Cf. GIGLI 2003, 857. Comentari als vv. 337-344. Personalment opto per interpretar ἀποκλάω com a espuntar, d'acord amb Daria Gigli, en lloc de *recourber*, que prefereix Francis Vian (VIAN 1995, 104).

No tarden a manifestar-se els efectes nocius del vi en els sàtirs que assetgen nimfes, nàiades, bacants, púdiques verges i joves iniciades en un passatge que ens evoca l'Ègloga III de Nemesià,⁴⁸ mentre que Dionís es manté sobri gràcies a l'ametista que li lliurà Rea. La propietat inhibidora dels efectes del vi de l'ametista està documentada a Plini i en un epigrama de Plató el Jove.⁴⁹ Endemés l'etimologia de la paraula mateixa avala aquesta opinió: ἀμέθυστος és un adjectiu verbal format a partir del verb μεθύω 'estar ebri' i una α-privativa que significa 'que no pot estar ebri' > 'remei contra l'embriaguesa'. Dionís retorna als antres de la deessa Cíbele amb sarments carregats de raïms i es clou aquest segon relat sobre l'origen i el descobriment del vi.

Així, doncs, la vinya, la canya i el fruit de la vinya són resultat de metamorfosis d'adolescents bells que moren abans d'hora, així com l'heura ho és d'un sàtir. D'altra banda, Leneu és la personificació del cup, el recipient on es trepitja el raïm del qual flueix el most que esdevindrà vi. Però no és aquesta l'única personificació d'elements pertanyents a l'àmbit de la viticultura i l'enologia a les *Dionisíaaques*.

4. PERSONIFICACIÓ D'ALTRES ELEMENTS DE LA VITICULTURA I LA ENOLOGIA

Στάφυλος, forma masculina del femení Στάφυλη, carràs de raïms, és el nom inventat per Nonnos per al rei d'Assíria que hostatja Dionís al seu palau i mort de forma sobtada. La seva esposa és Μέθη, embriaguesa o borratxera, la qual, consolada per Dionís per la pèrdua inesperada del seu marit, acompanya Dionís en la seva expedició contra els indis. El fill d'ambdós és Βότρως, raïm, que participa en la recepció de Dionís i, juntament amb la seva mare, també formarà part del seguici del déu. En els tres casos es tracta, sens dubte, de personificacions en les quals Nonnos inverteix, per motius literaris, la seqüència lògica, de forma que els personatges són els qui acabaran donant nom als elements relacionats amb el món del vi:

καί σε Μέθην καλέσουσι κόρον τερψίμβροτον οἴνου·
Βότρων ἐμῆς καλέσω λαθικηδέα καρπὸν ὀπώρης,

48. Cf. Nemes. *Ecl.* III, 42-65.

49. Cf. Plin. *Nat.* 37, 124,1; *AP.* IX, 748, 'Α λίθος ἔστ' ἀμέθυστος, ἐγὼ δ' ὁ πότας Διόνυσος· ἢ νήφειν πείσει μ' ἢ μαθέτω μεθύειν.

καὶ σταφυλὴν φερέβοτρυν ἀπὸ Σταφύλοιο καλέσσω
ἡμερίδων ὠδίνα καὶ ἀμπελόεσσαν ἐέρσην.⁵⁰

Amb el nom de Mete denominaran el sadollament de vi, satisfacció del mortals; Botris anomenaré el meu fruit tardorenc, alliberador de les preocupacions; amb el nom d'Estàfil batejaré el carràs de raïms, fruit de la parra conreada i rosada de la vinya.

La forma femenina Στάφυλη és el nom d'una mènada que mort a mans de Morreu, germà d'Orontes i gendre de Deríades. Pel que fa a la forma masculina Στάφυλος, és també el nom del comandant de la falange quarta de les tropes de Dionís que s'enfronten a les de Posidó per Béroe. El seu germà, Enoριό (Οἰνοπίων), bevedor, mana la tercera falange, i ambdós són fills d'Enòmau (Οἰνόμαος), embriac. El cap de la falange primera és Eneu (Οἰνεύς), el de les belles vinyes, fill d'Ereutalió, el Rubicund. Així mateix, Μέθη és el nom també d'una basàrida. Cal remarcar que la majoria de les basàrides que integren el contingent femení de l'exèrcit de Dionís tenen noms relacionats amb la vegetació, la vinya i el culte del déu: Αἴγλη, Καλλιχόρη, Εὐπετάλη, Ἴώνη, Καλύκη, Βρύουσα, Σιλίηνη, Ῥόδη, Ὠκυθόη, Ἐρευθώ, Ἀκρήτη (la que beu vi pur), Μέθη (embriaguesa o borratxera), Ἄρπη (sinònim de δρεπάνη, falç), Οἰνάνθη (la flor del vi), Λυκάστη, Στησιχόρη, Προθόη i Τρυγίη (vinassa).⁵¹

Πίθος, gerra, és el nom del servidor d'Estàfil que, en morir aquest, passa al servei de Botris i Mete, però també de Bacus, en sumar-se a la seva comitiva i encarregar-se de recollir en recipients (ἄγγεσιν), a Lídia, el líquid que flueix del premsatge. El déu el recompensarà perpetuant el seu nom en la gerra que recull el vi, mercè que el poeta testimonia recurrent a un epigrama parlant:

εἰμὶ Πίθος, προτέροιο φερόνυμος, ἄγχι δὲ ληνοῦ
δέχνομαι ἡμερίδων γλυκερὸν ῥόον Ἀσσυρίου δὲ
λάτρις ἐγὼ Σταφύλου καὶ Βότρυος, ἀμφοτέρους δὲ
νηπιάρχους ἔθρεψα γέρων τροφός· εἰσέτι δ' ἄμφω,
οἷα πάλιν ζῶοντα, ἐμαῖς λαγόνεσσιν ἀείρω⁵²

Soc Pito, porto el nom d'aquell home d'antany, al costat del cup recullo el dolç suc de les vinyes. Soc servidor de l'Assiri Estàfil i de Botris i l'un i l'altre,

50. Cf. KEYDELL 1959, XIX, 53-56.

51. Cf. *D.* XIV, 221-227.

52. Cf. KEYDELL 1959, XX, 137-141.

infants, els vaig criar jo, vell nodridor. Encara ara ambdós, com si de bell nou visquessin, els porto als meus flancs.

5. EPÍLEG

La limitació connatural a tota exposició d'aquesta naturalesa ens impedeix prosseguir aquest breu tast i dur a terme un recull exhaustiu de les innumbrables referències als beneficis que proporciona el vi o a les ensenyances sobre viticultura i enologia que Dionís dispensa als mortals, com és el cas del pastor Brongos o l'agricultor Icari, al llarg dels quaranta-vuit cants de les *Dionisiàques*. Però en qualsevol cas aquesta exposició romandrà per sempre inacabada, ja que hi mancaran les observacions precises i els comentaris erudits que, sens dubte, hi hauria fet en Carles Miralles i que ja no hi farà. La seva absència per una amarga i prematura mort ens priva del seu mestratge, però el seu record perdurarà a través de la ingent obra literària i poètica que ens ha llegat.

Mihi autem uidetur acerba semper et immatura mors eorum qui immortale aliquid parant.

Plini, *Epístoles* 5, 5, 4

Tarragona, gener de 2018

BIBLIOGRAFIA

- D. ACCORINTI 2004, *Nonno di Panopoli, Le Dionisiache*, IV (canti XL-XLVIII), Milano.
- D. ACCORINTI (ed.) 2016, *Brill's companion to Nonnus of Panopolis*, Leiden.
- M. AGNOSINI 2020, *Nonno di Panopoli, Parafrasi del Vangelo di san Giovanni*. Introduzione, traduzione e commento. Roma.
- G. AGOSTI 2004, *Nonno di Panopoli. Le Dionisiache*, III (Canti XXV-XXXIX), Milano.
- K. ALAND; M. BLACK; C.M. MARTINI; B.M. METZGER; A. WIKGREN 1968², *The Greek New Testament*. Stuttgart.
- H. BANNERT; N. KRÖLL (edd.) 2018, *Nonnus of Panopolis in Context II: Poetry, Religion, and Society: Proceedings of the International Conference on Nonnus of Panopolis, 26th – 29th September 2013, University of Vienna, Austria*, Leiden - Boston.

- A. BERNABÉ 2004, *Poetae epici graeci: testimonia et fragmenta: Pars II, Orphicorum et Orphicis similium testimonia et fragmenta. Fasciculus 1*. München - Leipzig.
- P. CHUVIN 1991, *Mythologie et géographie dionysiaques: recherches sur l'œuvre de Nonnos de Panopolis*, Clermont-Ferrand.
- P. CHUVIN 1992, *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques*, III (Chants VI-VIII), Paris.
- G. CHRÉTIEN 1985, *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques*, IV (Chants IX-X), Paris.
- M.L. DEL BARRIO 1992, *Epigramas funerarios griegos*, Madrid.
- D. DEL CORNO; M. MALETTA 1997, *Nonno di Panopoli, Le Dionisiache*, I (canti 1-12), note di F. TISSONI, Milano.
- D. DEL CORNO - M. MALETTA 1999, *Nonno di Panopoli, Le Dionisiache*, II (canti 13-24), note di F. TISSONI, Milano.
- D. DEL CORNO - M. MALETTA 2005, *Nonno di Panopoli, Le Dionisiache*, II (canti 25-36), note di F. TISSONI, Milano.
- G. D'IPPOLITO 1962, «Draconzio, Nonno e gli idromimi», *Atene e Roma*, N.S. 7, pp. 1-14.
- G. D'IPPOLITO 1964, *Studi Nonniani. L'epillio nelle Dionisiache*. Palermo.
- F. DOROSZEWSKI; K. JAZDZEWSKA (edd.) 2020, *Nonnus of Panopolis in Context III: Old Questions and New Perspectives*, Leiden - Boston.
- J. GERBEAU 1992, *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques*, VII (Chants XVIII-XIX), Paris.
- B. GERLAUD 1994, *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques*, VI (Chants XIV-XVII), Paris.
- D. GIGLI 2003, *Nonno di Panopoli. Le Dionisiache*, I (Canti I-XII), Milano.
- F. GONNELLI 2003, *Nonno di Panopoli. Le Dionisiache*, II (Canti XIII-XXIV), Milano.
- A. GONZÁLEZ SENMARTÍ 1980, «En torno al problema de la cronología de Nonno: su posible datación a partir de testimonios directos e indirectos», *Universitas Tarraconensis. Facultat de Filosofia i Lletres. Divisió de Filologia*. II (1977-1980), pp. 25-160.
- D. HERNÁNDEZ DE LA FUENTE 2001, *Nonno de Panópolis, Dionisiacas*, (Cantos XIII-XXIV), Madrid.
- D. HERNÁNDEZ DE LA FUENTE 2008, *Nonno de Panópolis, Dionisiacas*, (Cantos XXV-XXXVI), Madrid.
- D. HERNÁNDEZ DE LA FUENTE 2008, *Nonno de Panópolis, Dionisiacas*, (Cantos XXXVII-XLVIII), Madrid.
- N. HOPKINSON 1994, *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques*, VIII (Chants XX-XXIV), texte traduit par Francis VIAN, Paris.
- R. KEYDELL 1959, *Nonni Panopolitani Dionysiaca*, 2 vols., Berlin.
- N. KRÖLL 2016, *Die Jugend des Dionysos: Die Ampelos-Episode in den Dionysiaka des Nonnos von Panopolis*, Berlin - Boston.
- S. D. MANTEROLA; L. M. PINKLER 1995, *Nonno de Panópolis, Dionisiacas*, (Cantos I-XII), Madrid.

- MARCELLUS 1856, *Nonnos, Les Dionysiaques ou Bacchus*, Poème en XLVIII chants., Paris.
- S. MCGILL; E. J. WATTS (edd.), 2018, *A companion to late antique literature*, New York.
- J. P. OLESON 1984, *Greek and Roman mechanical water-lifting devices : the history of a technology*, Toronto - Buffalo - London.
- W.H.D. ROUSE 1940, *Dionysiaca*, Notes by H.J. ROSE and Notes on Text Criticism by L.R. LIND, I-III, London; Cambridge, Massachusetts.
- F.H. SANDBACH 1972, *Menandri Reliquae Selectae*, Oxford.
- A. SCHEINDLER 1880, «Zu Nonnos von Panopolis», *W.S.* II, pp. 33-46.
- A. SCHEINDLER 1881, *Paraphrasis s. evangelii Ioannei*, Leipzig.
- A. SCHOMBERG 2008, «Ancient Water Technology: between Hellenistic Innovation and Arabic Tradition», *Syria*, 85, pp. 119-128.
- K. SPANOUDAKIS (ed.) 2014, *Nonnus of Panopolis in Context: Poetry and Cultural Milieu in Late Antiquity with a Section on Nonnus and the Modern World*, Berlin - Boston.
- F. TISSONI; M. MALETTA 2020, *Nonno di Panopoli, Le Dionisiache*, IV (Canti 37-48), Milano.
- F. VIAN 1976, *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques*, I (Chants I-II), Paris.
- F. VIAN 1990, *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques*, IX (Chants XXV-XXIX), Paris.
- F. VIAN 1995, *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques*, V (Chants XI-XIII), Paris.